

Lea Šugman Bohinc

SOCIALNO DELO V URESNIČEVANJU IDEALOV PRAVIČNE DRUŽBE

Članek odgovarja na vprašanja: kako se spoprijemamo z značilnimi razpetostmi sodobnega socialnega dela, kot sta teorija in praksa ter direktna in indirektna praksa? Kako se globalni standard multikulturalnosti udejanja v visokošolskem izobraževanju, raziskovanju in praksi socialnega dela? Kako ustvarjati spodbudne okoliščine za razvoj kulture sobivanja, ki bo utelešala ideale multikulturalnosti, globalnega državljanstva in drugih v pravičnejši družbi? Prispevek zagovarja epistemološko refleksiivno, etično občutljivo in (samo)kritično držo ter narativne spretnosti sodelovanja v izobraževanju, raziskovanju in konstruktivni dialoški praksi socialnega dela tako s posamezniki, družinami in skupinami kot s skupnostmi ter upravo administrativnimi in socialnopolitičnimi sistemi.

Ključne besede: teorija, praksa, kompleksnost, večkulturnost, globalni standardi, narativna praksa.

Dr. Lea Šugman Bohinc, univ. dipl. psihologinja in sistemska psihoterapevtka z evropsko psihoterapevsko diplomom (ECP), docentka na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani, v slovenski prostor prinaša in raziskuje znanosti o kompleksnosti, kot sta kibernetika in sinergetika, ter razvija zemljevide dialoške, narativne prakse sodelovanja na področju podpore in pomoči. Kontakt: lea.sugmanbohinc@fsd.uni-lj.si.

SOCIAL WORK IN THE PROCESS OF IMPLEMENTING IDEALS FOR A JUST SOCIETY

The article responds to questions such as: how do we cope with the characteristic splits of contemporary social work, such as theory and practice, direct and indirect practice? How is the global standard of multiculturalism realised in higher education, research and practice of social work? How can we create stimulative conditions to develop a culture of co-existence that will embody ideals of multiculturalism, global citizenship etc. in a more just society? The article argues for epistemologically reflexive, ethically sensitive and (self)critical attitude as well as narrative skills of collaboration in education, research and constructive dialogical practice of social work with individuals, families and groups as well as communities and systems of administration and social policy.

Keywords: theory, practice, complexity, multiculturalism, global standards, narrative practice.

Lea Šugman Bohinc, PhD, Psych., Systemic Psychotherapist (ECP), Assist. Prof. at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana, introduces and explores sciences of complexity, such as cybernetics and synergetics, and develops maps of dialogical, narrative practice of collaboration in the field of psychosocial support and help. Contact: lea.sugmanbohinc@fsd.uni-lj.si.

Razpetosti socialnega dela

Splet povezav med poznanstvi in pa znanstveni, strokovni ter izobraževalni dogodki, ki sem se jih udeleževala pred leti, so me spodbudili k temu, da sem začela sodelovati v mednarodni mreži učiteljic in učiteljev oz. raziskovalk in raziskovalcev socialnega dela z močnim poudarkom na skupnostnem in političnem socialnem delu. Znašla sem se v položaju, ko se – tudi zaradi svoje načelno spoštljive drže do strokovnega dela, za katero se nisem sistematično izobraževala – nisem čutila kompetentno za omenjeni raziskovalni, strokovni in izobraževalni področji. Hkrati pa sem za perspektive, vprašanja in predloge, ki sem jih prinašala v našo mrežo in s katerimi se ukvarjam v svojem siceršnjem delu, od tujih kolegic in kolegov vselej dobivala sporočilo, da gre za pomembno, nujno in prevečkrat spregledano razsežnost, za katero sami niso primerno usposobljeni in občutljivi. Omenjeno mednarodno priznanje in zanimanje za vidike, ki jih v skupini ožjih fakultetnih sodelavk in sodelavcev raziskujemo in razvijamo v socialnem delu, sta me vedno znova, ko sem podvomila o vrednosti svojega nadaljnega sodelovanja v mreži, spodbudila, da sem ostala v njej. K moji prvotni negotovosti so precej pripomogle izkušnje, ki jih imam predvsem iz domačega visokošolskega in raziskovalnega okolja, kjer se po moji oceni še vedno vzdržuje precejšnji razkorak med socialnopolitično dimenzijo in razsežnostjo neposredne podpore in pomoči v socialnem delu, tudi z vidika vrednotenja pomena ene in druge. Včasih imam vtis, da nekatere sodelavke in sodelavci izvedenstvo za skupnostno in politično ter aktivistično socialno delo in s tem povezane cilje in naloge postavljajo ne ob bok, temveč

nad kompetence za neposredno komuniciranje oz. sodelovanje z ljudmi v projektih podpore in pomoči. Neredko kritično razmišljajo že o samem konceptu in terminu pomoči, in to na način, ki ga je mogoče interpretirati tudi kot zelo omejeno, šibko poznavanje sodobnih, na epistemologiji socialnega konstrukcionizma in kritične družbene teorije utemeljenih zemljevidov praks pomoči, ki so že pred desetletji presegli psihološko osredotočeno, zgolj individualistično in družinsko usmerjeno, se pravi, analitično oz. redukcionistično paradigmo pomoči.

Tako v domačem kot mednarodnem kontekstu sem lahko v prvi osebi doživela razkorake, o katerih poročajo in jih različno poimenujejo znanstveniki, izobraževalci in praktiki. Nekateri med njimi izstopajo. Tak je razcep med direktnim in indirektnim socialnim delom. Ali med t. i. mikro in makro (ali med mikro, mezo in makro) prakso. Dvojni fokus socialnega dela, torej tako na družbene in skupnostne spremembe kot na posameznike, družine in skupine, ni novost sedanjega časa, temveč je vgrajen v socialno delo že od časa njegovih začetkov v Angliji in Ameriki konec 19. stoletja. V zgodovini njegovega razvoja lahko spremljamo ciklično izmenjavanje poudarka na eni ali drugi usmeritvi z redkimi težnjami povezati obe perspektivi. V vsaki od njiju lahko prepoznamo vpliv ene od dvoje starejših znanstvenih disciplin in strok – sociologije in psihologije. Prispevek sociologije k socialnemu delu vidim v njenih klasičnih razsežnostih raziskovanja. Čeprav niso ekskluzivno sociološki predmet obravnave, jih lahko razumemo kot najbolj poudarjene vidike, s katerimi je sociologija obogatila druge družboslovne in humanistične znanosti, tudi in še zlasti socialno delo (Pitt 2010).

Na njeno dodano vrednost je pred več kot pol stoletja opozoril še danes aktualni Berger (1963), ko je opredelil štiri sociološke tradicije: družbeno akcijo, vgrajenost v kontekst, družbene probleme in družbeno konstrukcijo. Kljub povezanostim prek naštetih konceptov sociologija in socialno delo vzdržujeta medsebojno razdaljo, meni avtorica Armstrong (2014). Pri tem si prva večinoma prizadeva za znanstveno analizo družbenih problemov za namene razvoja teorij o družbenem svetu in strukturnih dejavnikih človeških težav. Sociologija v svojih intelektualnih družbenokritičnih razčlenjevanjih in v vzdrževanju trdnih meja med raziskovanjem in prakso ob soočanju z nespodbudnimi, nepravičnimi socialnimi okoliščinami pogosto obtiči v položaju brezizhodnosti in nedejavnosti. Socialno delo pa se posveča predvsem raziskovanju potreb po različnih strokovnih odzivih na psihosocialne stiske ljudi in preučevanju njihove učinkovitosti, fokus se je od problemov premestil k rešitvam (Armstrong 2014).

Ob pomanjkanju kritične, zgodovinske analize družbenega konteksta in prešibki proaktivni drži socialne delavke in socialni delavci prevečkrat spregledajo priložnosti za pravočasno in konstruktivno delovanje (*ibid.*). Za potencialno premostitev opisanega razkoraka med sociologijo in socialnim delom potrebujemo njuno partnerstvo pri oblikovanju skupnega modela znanosti o socialnih problemih (*ibid.*). Tako lahko sčasoma ustvarimo prostor, v katerem bomo strokovne teorije in znanstvene metode uporabili v neposredni dejanskosti socialnovarstvenih organizacij in ljudi, ki so jim namenjene. Zavzeti se moramo za razvoj sociologije družbenih problemov, ki bo primerna za socialno delo (Appel Nissen 2014).

Vrnimo se k razhajanjem v socialnem delu. Še vedno težko premostljiva ostaja razdalja med teorijo in prakso. Temu lahko dodam nasprotja med t. i. na dokazih [*evidence-based*] in na praksi utemeljenem [*practice-based*] raziskovanju – ne le v socialnem delu, temveč tudi v raziskovanju drugih znanosti in strok, npr. v sociologiji. Pa med generičnim in specialističnim socialnim delom oz. pomembnostjo, ki jo avtorji pripisujejo na eni strani splošnim in na drugi strani posebnim kompetencam, ki jih socialne delavke in delavci potrebujejo za uspešno delo. Ko fokus tako izostrene refleksije obrnemo na naše ožje in druga družboslovna in humanistična (do določene mere pa tudi naravoslovna) področja raziskovanja in strokovnega dela, lahko razlikujemo še več drugih primerov epistemološke razdvojenosti, npr. med biološkim determinizmom in kritično paradigmo, utemeljeno na predpostavki družbene konstrukcije resničnosti. Ali, denimo, med konservativnim bistvom (razumevanje pomoči v službi interesov dominantnih družbenih skupin in utrjevanja obstoječih nesorazmerij družbene moči) in radikalnim izvirom (zavedanje in upoštevanje pomena in učinkov, ki jih imajo socialne, ekonomske, politične idr. družbene

okolščine za razvoj stisk in težav ljudi, ki se znajdejo v kontekstu pomoči) socialnodelovnega poklica (Fook 2008: 3–4).

V članku se bom omejila le na naslednje od naštetih razpetosti: teorija in praksa, mikro in makro ter direktna in indirektna praksa, ker po moji oceni najbolj nazorno izražajo omenjeni dvojni fokus socialnega dela. Vsako od njih bom problematizirala ob primerih, posebno pozornost pa bom namenila pojmom večkultur(al)nost in globalni standardi socialnega dela ter njenemu uresničevanju v praksi. Na podlagi kritične analize bom predlagala model socialnega dela, ki prerašča obravnavane razcepe.

Socialno delo med teorijo in prakso

Nazoren primer razkoraka med teorijo in prakso se mi zdi gibanje radikalnega socialnega dela iz sedemdesetih let 20. stoletja. Napajalo se je iz raznorodnih virov, od revolucionarnih socialističnih in komunističnih aktivistov do radikalnih pedagogov, filozofov in antipsihiatrov (Ferguson, Woodward 2009: 26). Povezovala sta jih cilja, da bi s kolektivnimi družbenimi gibanji dosegli korenito preobrazbo obstoječega socialnega dela in vnesli kritično refleksijo o tradicionalni praksi socialnega dela s primerom, utemeljeni na strokovni doktrini in politični ideologiji, ki probleme ljudi umešča v njihove osebnostne motnje in družinske odnose, se pravi, da tudi odgovornost za reševanje nastalih težav prenaša na posameznike in njihove družine (*op. cit.*: 27).

Gibanje radikalnega socialnega dela je pripomoglo k vključevanju novih, družbenokritičnih idej in pristopov k skupinskemu ter skupnostnemu delu v nekatere izobraževalne programe in z njimi dopolnilo prakso socialnega dela. Številni kritiki ocenjujejo, da so omenjene zamisli sicer zelo obogatile koncepte in teorije, veliko manj pa so se uresničile kot radikalna *praksa* socialnega dela. Fook (2008: 7), denimo, navaja svoje predavanje na konferenci leta 1995, v katerem se je kritično ozrla na nerefektirano, implicitno omalovaževanje tistih vidikov radikalnega socialnega dela, ki so pripisovali pomen delu s posameznikom in skrbi zanj. Meni, da zagovorniki te struje niso presegli simbolne ravni poudarjanja pomembnosti opisane razsežnosti – ni jim je uspelo prevesti v prakso (*ibid.*). Potem ko je gibanje v osemdesetih letih udušil vzpon desničarskih političnih vlad v Evropi in marsikje drugod po svetu, so radikalne ideje preživele v konceptih in praksah porajajočega se protirasističnega in feminističnega socialnega dela in družbeno kritične, protizatiralne ter etično in kulturno občutljive prakse (Ferguson, Woodward 2009: 28).

Analize zgodovine razvoja, vzpona in zatona omenjenih in drugih gibanj razumem kot opozorilo, kaj se pogosto zgodi z idejami, ki vzniknejo v odgovor na zanje spodbudne družbene okoliščine (navadno gre za ekonomsko, politično, socialno, kulturno, etnično nestabilne razmere, ki tako ali drugače ogrožajo nekatere skupine in skupnosti ljudi). V določenem času (včasih bliskovito, drugič pritajeno, postopoma) kot atraktor sprožijo, pritegnejo in združijo silnice v lokalnem (če se okrepijo, prenesejo navzven in presežejo meje lokalnega okolja, pa tudi v transnacionalnem in globalnem) družbenem polju. Razvije se udarna moč, ki lahko zamaje in poruši obstoječe vzorce delovanja sistema. Če se aktivistična sila v omenjenih procesih docela ne izčrpa in obstajajo ugodni pogoji, se na podlagi alternativnih izkušenj, ki jih je sprožilo gibanje, zgradijo novi vzorci delovanja sistema.

Sodelovanje v uvodoma omenjeni mreži, ki se v zadnjih treh letih ukvarja predvsem s področjem prakse, izobraževanja in raziskovanja socialnega dela v mednarodnem kontekstu¹, me je spodbudilo k postavljanju vrste vprašanj. Kako se konstruktivno, kot so večkulturalnost, državljanstvo, participacija in človekove (otrokove) pravice, udeležujejo v visokošolskem izobraževanju, raziskovanju in praksi socialnega dela? Kako se našteti pojmi izražajo in uresničujejo v mikrodinamiki

¹ Sodelavke in sodelavci v mreži smo soglašali, da je v znanstvenem in strokovnem diskurzu bolj uveljavljen izraz *mednarodno socialno delo* tako definicijsko izmuzljiv, se pravi, ne le praktično, ampak tudi teoretsko sporen pojem, da se bomo izognili njegovi uporabi in namesto tega govorili o *socialnem delu v mednarodnem kontekstu*.

komunikacije med udeleženci omenjenih kontekstov? Kako te koncepte sploh opredeljujemo in razumemo v izobraževanju, raziskovanju in praksi socialnega dela? Dialoška delavnica in sklepna razprava, ki smo jo v okviru intenzivnega programa izmenjave šestih fakultet iz šestih evropskih držav (Češka, Finska, Litva, Portugalska, Romunija in Slovenija) leta 2015² v gostiteljski Romuniji organizirali slovenski predstavniki, je pokazala presenetljive, nepričakovane razlike med razumevanjem in predstavitvijo svojega razumevanja, ko je šlo za visokošolske izobraževalce in za (večinoma podiplomske) študentke in študente socialnega dela. Medtem ko so zadnji samozavestno predstavili s spleta prepisane plemenito zveneče definicije izbranih pojmov, smo se učiteljice in učitelji znašli v veliki zadregi. Ko smo v varnem, vzajemno spoštljivem ozračju zagrizli v vprašanje, *kako* v svojih nacionalnih državah in socialnovarstvenih in drugih sistemih uresničujemo temeljne strokovne in etične vrednote, poslanstva, visoko cenjene globalne cilje socialnega dela in *kako uspešno* je to početje v praksi, izobraževanju in raziskovanju, smo se spoprijeli z občutki zadrege, negotovosti in precejšnje nemoči. Kot da bi se znašli na robu velikanskega prepada med teorijo ter vizijo in prakso oz. dejanskostjo socialnega dela v perspektivi omenjenih konceptov. Tako je študentski prikaz zasijal v strastni, a ne(samo)kritični gotovosti formalističnega, univerzalističnega, redukcionističnega diskurza. Učiteljska predstavitev pa je prispevala nekoliko apatično, celo brezupno kritično spraševanje, ali je sploh mogoče doseči konsenz o konstrukciji pomena vsakega od izbranih pojmov v tako različnih, kompleksnih kontekstih, kot so skupnosti kulturno, etnično, izobrazbeno, ekonomsko različnih udeležencev v projektih sodelovanja v praksi, izobraževanju in raziskovanju socialnega dela.

V študijskem letu 2015–2016 je osnovni program izmenjave v skladu z našimi načrti prešel v skupni izbirni predmet *socialno delo v mednarodnem kontekstu* za magistrske študentke in študente štirih univerzitetnih organizacij iz štirih evropskih držav (Češka, Finska, Portugalska in Slovenija). Proces sodelovanja z izdatno podporo informacijsko komunikacijske tehnologije smo sklenili z intenzivnim srečanjem vseh projektnih partnerjev na Češkem. Udeleženke in udeleženci smo za namene predstavitve svojega dvomesečnega raziskovanja in izobraževanja na področju socialnega dela v mednarodnem kontekstu organizirali različne priložnosti za dialog. Predstavniki naše fakultete za socialno delo smo zasnovali in izvedli predavanje in delavnico, kjer smo med drugim poudarili pomen postmoderne dialoške prakse in nujnih komunikacijskih spretnosti socialne delavke v omogočanju sodelovanja s partnerskimi sistemi različnih redov kompleksnosti. Organizirali smo tudi razpravo o nekaterih odprtih vprašanjih, s katerimi se srečujemo pri socialnem delu v mednarodnem kontekstu in so eden od fokusov tega članka.

Kaj so ovire in kakšne so možnosti za to, da bi družbenokritične ideje, ki se nanašajo na skupnostno in še zlasti politično razsežnost socialnega dela, povezano s poslanstvom prizadevati si za človekove pravice, socialno pravičnost, večkultur(al)nost, aktivno participacijo ipd. (pojmi, ki jih po navadi povezujemo s t. i. makro prakso socialnega dela), udeležali v vsakdanji oz. neposredni (t. i. mikro) praksi? Pri odgovarjanju na omenjena vprašanja se opiram na nekatere kritične poglede na t. i. globalne standarde v socialnem delu kot tudi na sinergetiko, teorijo kompleksnosti oz. znanost o samoorganizaciji, o kateri sem pisala že na več mestih (Šugman Bohinc 2011, 2013, 2016 a, b) in na narativne sodelovalne prakse.

Globalni standardi socialnega dela med teorijo in prakso

V razvoju socialnega dela na mednarodni ravni sta imela odločilno vlogo Mednarodno združenje šol za socialno delo³ in Mednarodno združenje socialnih delavk in delavcev⁴. Pripomogla sta k sprejetju ključnih dokumentov, ki predpisujejo in varujejo strokovnost socialnega dela

² Program je sofinanciralo Evropsko združenje šol za socialno delo (*European Association of Schools of Social Work EASSW*).

³ International Association of Schools of Social Work (IASSW).

⁴ International Federation of Social Workers (IFSW).

v kontekstu (skoraj) celotnega sveta. Omenjeni združenji sta leta 2001 sprejeli mednarodno opredelitev socialnega dela, njena zadnja, globalna različica pa je iz leta 2014. V sodelovanju z Mednarodnim svetom za družbeno blaginjo⁵ je bil najprej leta 2010 sprejet dogovor, po dveh letih posvetovanja v procesih, ki so potekali v mnogih državah sveta, pa je leta 2012 izšla t. i. globalna agenda za socialno delo in socialni razvoj, s katero so se omenjene tri udeležanke dogovora zavezale k aktivnemu prizadevanju za socialno pravičnost, socialni razvoj in trajnostne sisteme blaginje⁶.

Iz leta 2004 objavljenih globalnih standardov izobraževanja in usposabljanja v socialnem delu⁷ je vidno, da so bili strokovnjaki, ki so sodelovali v kompleksnih procesih njegovega ustvarjanja, izjemno pozorni na to, da bi zmanjšali oz. omejili morebitni vpliv prevlade zahodnjaške strokovne in politične miselnosti, omenjena občutljivost pa je v dokumentu zelo podrobno zapisana. Ideja izobraževalnih meril, ki naj bi veljala za socialno delo in razvoj po vsem svetu, izraža temeljni optimizem njihovih oblikovalcev, da je mogoče razviti seznam konstruktov – vrednot, ciljev in nalog, ki imajo univerzalen pomen. Ob tej predpostavki se mi porajajo številna vprašanja. Kdo je opredelil pomene teh konceptov? Na katerih epistemoloških predpostavkah temeljijo? Kaj, denimo, pomeni biti otrok, ženska, manjšina, brezdomec, nezaposlen, travmatiziran v Združenih državah Amerike, Evropski uniji (in posameznih državah znotraj nje), Afganistanu, Somaliji, na Kitajskem in drugod? Kaj pomeni participacija v različnih (geografskih, družbenokulturnih, ekonomskih, verskih ...) kontekstih? Kako posamezniki, družine, skupine, skupnosti (npr. strokovne, etnične, verske, ekonomske) in kapitalske elite konstruirajo pomene pojmov, ki oblikujejo definicijo globalnih standardov? Kako socialne delavke in delavci vedo, kako ljudje po svetu interpretirajo te pojme?

Ob pregledovanju znanstvene in strokovne literature sem naletela na avtorje, ki si postavljajo podobna vprašanja in predlagajo odgovore nanje. Gray in Webb (2008: 62–63) zagovarjata kritično stališče, da se omenjene mednarodne organizacije zavzemajo za globalne standarde s povsem določenimi, politično motiviranimi nameni. Ustvariti želijo vtis enotnosti oz. uniformnosti, določiti ter predpisovati kriterije profesionalnosti in delovne kakovosti za izobraževanje in prakso socialnih delavk in delavcev ter imeti nadzor nad kakovostjo socialnega dela po svetu. Iz vrst predstavnikov vodilnih udeležencev omenjenih procesov se razvija močno omrežje zaveznikov, ki – sledeč opisanim namenom – spodkopavajo lokalne (kulturne) posebnosti, ki se razlikujejo od idej oz. standardov izobraževanja in prakse, konstruiranih za fiktivno univerzalno, globalno raven socialnega dela. Z utemeljitvijo (izgovorom), da naša stroka z globalnimi standardi pravzaprav odgovarja na pritiske in posledice globalizacije, dejansko utrjujemo konstrukt globalizacije kot stvarnega pojava. Vzdržujemo in krepimo pa tudi neravnovesje moči, kjer se od t. i. držav v razvoju oz. demokratizirajočih se držav (npr. Vzhodne Evrope, Afrike, Azije in Kitajske) pričakuje, da bodo osvojile »jedrna znanja, procese, vrednote in spretnosti poklica socialnega dela«, ki so zgrajeni po »zahodnih, evrocentričnih, anglo-ameriških« merilih, in jih uresničevale v svojih lokalnih kontekstih (*op. cit.*: 64). A te države oz. sistemi socialnega dela ne potrebujejo zahodnih standardov, to, česar jim primanjkuje, so primerna infrastruktura, viri in usposobljen kader (*op. cit.*: 65). Ker omenjeni kriteriji po oceni avtorjev vsebujejo protislovne vrednote, jih imenujeta »globalni dvojni standardi« (*op. cit.*: 64, poudarek naš). Po eni strani zagovarjajo različnost (vse do meja radikalnega relativizma) ter kulturno občutljivost za lokalne življenjske kontekste ljudi in obsojajo homogenizirajoče sile »globalizacije, neoliberalizma, kolonializma in imperializma« (*op. cit.*: 64). Hkrati si »brezsrmanno« prizadevajo za uveljavljanje navedenih univerzalnih, neogibno homogenizirajočih meril strokovnosti usposabljanja in prakse socialnega dela v lokalnih okoljih, v katere so vgrajene (*ibid.*). Prizadevanje za takšno univerzalnost standardov izobraževanja in

⁵ International Council on Social Welfare.

⁶ Glej: http://www.iassw-aiets.org/uploads/file/20121025_GA_E_8Mar.pdf ali na <http://cdn.ifsw.org/assets/globalagenda2012.pdf>.

⁷ Prva opredelitev globalnih izobraževalnih standardov socialnega dela iz leta 2004 je dostopna na http://cdn.ifsw.org/assets/ifsw_65044-3.pdf, zadnja iz leta 2012 pa na <http://ifsw.org/policies/global-standards/>.

dela je po mnenju avtorjev v navzkrižju s pojmovanjem kulturno ustrezne in občutljive prakse socialnega dela, ki je takšna lahko le, če je umeščena v domači, lokalni kontekst (*op. cit.*: 65). Še več, avtorja trdita, da trendi sodobnega socialnega dela niso drugačni od socialnega dela v 20. stoletju, ki je v kolonizacijskem in imperialističnem slogu prodiralo z Zahoda s poslanstvom nadomestiti domorodne zdravilske in skupnostne prakse s »civilizacijskimi« in »demokracijskimi« političnimi vrednotami individualizma v veliko preoblikah (*op. cit.*: 63–64).

Pridružujem se glasu tistega dela strokovne javnosti, ki opozarja, da dokumenti, oblikovani v procesih dogovarjanja onkraj meja nacionalnih sistemov socialne politike in socialnega varstva – tudi če za hip pozabimo na pravkar navedeno kritiko politično motiviranega izvoza zahodnega modela socialnega dela v druge dele sveta – veliko povedo o tem, *kaj* so cilji in naloge sodobnega socialnega dela, malo ali skoraj nič pa ne predlagajo, *kako* naj omenjeno uresničujemo. Praktične izkušnje kažejo, kako težko je socialnim delavkam in delavcem vzpostaviti osebni stik in delovni odnos z ljudmi ter posredovati v primeru kakršnihkoli konfliktov, če eni in drugi prihajajo iz različnih etničnih, kulturnih, verskih okolij oz. skupnosti. Kdo ima moč presoje, ali je določena kulturna praksa v konkretni situaciji ovira ali vir za reševanje problematike? V ozadju pritiska IASSW in IFSW v smeri globalnih standardov niso etika, kakovost, učinkovitost ali izboljšanje meril izobraževanja in prakse socialnega dela, temveč politika moči, sta prepričana Gray in Webb (2008: 65).

Podobno kritično razmišlja Nylund (2006), ko piše o večkulturalnosti v povezavi s kulturno kompetentnostjo socialnih delavk in delavcev in obstoječo prakso poučevanja za ta namen. Pojem večkulturalnega se nanaša na kulturno in etnično raznovrstnost v opazovanem socialnem okolju, večkulturalizem pa pomeni vrsto teoretične in politične misli, načina konceptualizacije, ki se je zelo spremenila v zadnjih desetletjih, in politiko oz. zakonodajo, namenjeno ukvarjanju s posledicami omenjene različnosti, državne ukrepe, torej, sprejete v odgovor na multikulturalno družbo. Nylund (2006: 28–29) razmišlja o ameriškem visokošolskem izobraževanju, v katerem je imelo usposabljanje za socialno delo v večkulturalnih kontekstih pomembno vlogo vse od poznih sedemdesetih let 20. stoletja, kulturna kompetentnost pa je v zadnjem času vse pomembnejša. Trdi, da se tako izobraževanje izvaja iz redukcionističnega zornega kota, ki je bodisi konzervativen (tradicionalni asimilacijski model) bodisi liberalen (sodobnejši kulturni turizem). Avtor se pridružuje nekaterim drugim strokovnjakom, ki namesto tega predlagajo t. i. kritični multikulturalizem, koncept, ki so ga razvili na podlagi dela Freira, Girouxa in McLarena idr. Nylund ga opredeli kot radikalnejšo, protirasistično pojmovanje večkulturalizma. Navaja McLarena iz leta 1994, ko zagovarja stališče, da v obstoječih kontekstih izobraževanja za socialno delo manjka refleksija o dominantnih oblikah etničnosti (npr. spola, socialno ekonomskega statusa, ekspertne moči), zlasti »beline« oz. »belosti« ali »belega« [*whiteness*] v jedru »politične, socialne in zgodovinske postavitve belih etničnosti in hegemonističnih procesov, ki vodijo k njihovi univerzalizaciji in normalizaciji« (Nylund 2006: 28).

Sklicujoč se na Girouxa iz leta 2002, Nylund (*op. cit.*: 32) poziva k ponovni artikulaciji belosti, ki se začne z odgovarjanjem na vprašanje, kaj pomeni biti bel. Študenti socialnega dela se v izobraževanju v duhu kritičnega večkulturalizma učijo razlikovati sociološko zgodovinski konstrukt rase in njegova presečišča s konstrukti, kot so ekonomski razred, spol, narodnost, spolnost in kapitalizem. Poleg tega preučujejo okoliščine, ki vzpostavljajo »drugost«, in kritično razmišljajo o predstavi o socialnem delu kot apolitični praksi, izvzeti iz zgodovinskih kontekstov in z njimi povezanih bitk za različne oblike moči. Zgodovinsko in družbeno konstrukcijo belosti si prizadevajo narediti vidno, visokošolski izobraževalci in učitelji prakse ter praktiki pa se morajo namesto na historično marginalizirane etnične skupine in skupnosti usmeriti na analizo moči in razmišljajo o doslej večinoma spregledani belosti kot o najbolj »naravnem, pričakovanem in normalnem načinu človekovega bivanja« (*op. cit.*: 30).

Daniel (2008: 27–35), podobno kot Nylund in nekateri drugi avtorji, zagovarja paradigmatski premik od prevladujočega liberalnega multikulturalizma h kritičnemu multikulturalizmu v izobraževanju in praksi sodobnega socialnega dela. Zavzema se za podobne, a še dopolnjene

tematske sestavine predmetnika, na podlagi katerega diplomanti osvojijo potrebne kompetence za delo z uporabniki v večkulturnih okoljih: kultura, rasa in rasizem, zatiranje, večkratne identitete, belost in privilegiji, zgodovinski kontekst in družbena sprememba. Zelo pomembno je, da študentk in študentov ne indoktriniramo z nobenim specifičnim znanjem, temveč ustvarimo spodbudne učne kontekste za to, da znajo uporabiti različne vire znanja in spretnosti in s svojim strokovnim ravnanjem ustrežnejše in bolj smiselno, bolj kompleksno odgovoriti na kompleksnost zgodb (interpretacij psihosocialnih stisk in problemov, potreb in želja, virov in ovir) svojih partnerjev v projektih sodelovanja – posameznikov, skupnosti in organizacij ter predstavnikov upravno-administrativnih sistemov in snovalcev ter izvajalcev socialne politike.

Parker in sodelavci (2014) so podobno kritični do privilegijev zahodnega belega človeka in s tem povezanega rasizma – ne le v temeljnem ekonomskem pogledu (prisvajanje in izrabljanje naravnih virov nekdanj ali danes »koloniziranih« dežel), ampak tudi iz perspektive izvažanja vrednot in konceptov demokratičnosti, socialne pravičnosti, večkulturnega sožitja v zahodnjaškem socialnem delu. Avtorji (*op. cit.*: 2) prav v našem poklicu vidijo možnosti za t. i. dvosmerno izmenjavo in delovanje [*bi-directional exchange and action*], temelječe na dvosmernem učenju (ne le nezahodnega sveta oz. socialnega dela od zahodnega, ampak tudi obrnjeno). To razumem kot vzajemno učenje vseh udeležencev v praksi socialnega dela, izobraževanju in raziskovanju v različno kompleksnih kontekstih. Dvosmerna izmenjava in delovanje, utemeljena na protizati-ralni praksi, družbeni oz. kolektivni akciji in sodelovalni paradigmi, lahko po mnenju avtorjev (*ibid.*) postaneta podlaga za globalno usmerjeno socialno delo, ki odgovarja na pritiske globalnega ekonomskega sistema in njegove učinke – vse večje družbene neenakosti. Dvosmerno učenje v različnih socialnih (geografskih, kulturnih, etničnih, verskih) in profesionalnih okoljih lahko prek izmenjav med njimi povzroči njihovo postopno konstruktivno preobrazbo.

Večkrat omenjeno belost lahko uporabimo kot metaforo za katerekoli konstruirane značilnosti (norme) tistega dela prebivalstva, ki ima dominanten, najbolj vpliven položaj v določenem družbenem okolju. Ena od osnovnih nalog izobraževalcev za socialno delo bi morala biti ustvarjanje učnih priložnosti za razmišljanje o takšnih konstruktih v kontekstu Slovenije ter njihovih učinkov na razvoj, zaznavo in reševanje socialne problematike populacije. Opisano morajo dopolniti priložnosti za refleksijo vsake študentke in študenta socialnega dela o tem, kakšen je njen in njegov lastni (osebni, družinski in družbeni) konstrukt moči, identitete, vlog, privilegijev glede na omenjena merila dominantnih družbenih skupin v Sloveniji. Ena in druga naloga naj bosta vgrajeni v kontekst nepretrganega učenja o tem, *kako* s tem ravnati v praksi neposrednega sodelovanja z uporabniškimi sistemi. Kako poskrbeti, da bosta njuna mesto in vpliv v družbeni hierarhiji moči razvidna, in ju uporabiti za povečanje moči deprivilegiranih, diskriminiranih, socialno izključenih ljudi, če naj ustvarimo spodbudne okoliščine za razvoj socialno pravičnejše družbe?

Sprašujem se, ali k težavam, ki jih imajo socialne delavke in delavci s praktičnim udejanjanjem ideje socialne pravičnosti in enakosti, ne pripomore prav omenjena slepa pega glede belosti in drugih konstruiranih značilnosti dominantnih družbenih skupin kot univerzalnih norm, na katerih temelji tudi klasična ekspertna vednost kot sodobna oblika tehnologije moči. Dokler bodo socialne delavke in delavci utrjevali svojo izvedensko vednost (»kaj«), ki se povečuje z dodano in izostreno kritičnostjo do družbeno konstruiranih razsežnosti socialnih odnosov, bodo s tem nenamerno reproducirali svoj položaj moči. Zanima me, ali se opisano kaj spremeni, če se fokus ekspertne vednosti s *kaj* premesti na *kako*, in to na način doslednega omogočanja soustvarjalnih procesov sodelovanja socialnih delavk in delavcev z uporabniškimi in drugimi vplivnimi sistemi.

Izkušnje akcijske raziskave *Pomoč družinam v skupnosti: soustvarjanje zelenih sprememb za zmanjševanje socialne izključenosti in krepitev zdravja*⁸, v kateri sem sodelovala, so po moji oceni navdihujoče in uporabno izhodišče za nadaljnje raziskovanje odgovorov na postavljeno vprašanje (Kodele, Mešl 2016, Šugman Bohinc 2016 a, b). Projekt temelji na znanstvenem in strokovnem

⁸ Projekt sta financirala Služba vlade RS za razvoj in kohezijsko politiko ter Norveški finančni mehanizem v letih 2015 in 2016.

okviru teorij kompleksnosti, socialnega dela kot znanosti o delu oz. ravnanju in sodelovalne paradigme z jedrnim transteoretskim konceptom delovnega odnosa soustvarjanja. Opozoriti želim, da v omenjeni raziskavi nismo izhajali iz ideje namerno, sistematično uravnoteževati vidik neposredne psihosocialne podpore in pomoči družinam s številnimi izzivi z aktivnim zavzemanjem za socialnopolitične in druge sistemske spremembe, ki bi povečale družbeno pravičnost in enakost. Naše konceptualno vodilo je bila *družina v skupnosti oz. družina v skupnosti v družbi* (Šugman Bohinc 2016 b). S tem smo družinski sistem načrtno obravnavali kot sistem, umeščen v skupnost in upravno administrativne družbene kontekste, in raziskovali možnosti strokovnega ravnanja s kompleksnostjo njihovih interakcij in transakcij (Kodele, Mešl 2016). Želeli smo se odzvati na potrebe družin, ki se neposredno, iz dneva v dan spoprijemajo z izzivi, kot so življenje na robu preživetja, nezaposlenost, stanovanjska problematika, revščina, družinsko nasilje, neurejeno državljanstvo in oviran dostop do državljanskih pravic, vzgojni problemi, učne težave pa tudi birokratski, neredko etično sporni postopki v socialnem varstvu in drugih sistemih državne uprave, ki povzročajo socialno izključenost ljudi in družbene neenakosti.

Primarni fokus na to, *kako* vzpostaviti in ohranjati ter razvijati in krepiti osebni stik in delovni odnos s posameznimi družinskimi člani, z družino kot entiteto s svojimi lastnostmi, z družino v skupnosti v družbi, je socialne delavke in delavce – magistrske študentke in študente – vodil do zavzemanja zagovorniške in povezovalne ter pogajalske (mediacijske) vloge v interakciji s predstavniki socialnovarstvenih vladnih in nevladnih organizacij, delovnih organizacij, občinskih, mestnih in regionalnih služb v javni upravi. Procesi, v katerih so strokovne delavke in delavci v akcijski raziskavi v projekte sodelovanja z družinami pritegnili pomembne druge udeležence, so porajali želene neposredne odgovore na izzive ljudi, posredno pa ustvarjali spodbudne okoliščine tudi za premike na sistemski ravni. V našem projektu so socialne delavke, študentke, ki so v okviru podiplomske prakse vodile izvirne delovne projekte sodelovanja z družinami s kompleksnimi izzivi, imele vlogo manjkajočega člana med družinskimi člani in organizacijami socialnega varstva, med direktno in indirektno prakso socialnega dela. Bolj kot sistematična refleksija o potrebnem združevanju običajno ločenih perspektiv – dvojnih fokusov – socialnega dela, jih je k njunemu povezovanju vodila zavezanost k doslednemu udejanjanju koncepta delovnega odnosa v obliki izvirnih delovnih projektov partnerskega sodelovanja.

Prepričana sem, da bi takšna praksa, obogatena s kritičnim zavedanjem vključenosti uporabniških sistemov in naših neposrednih transakcij z njimi v skupnost in sisteme upravne administracije ter socialne politike, s katerimi smo v posrednejšem odnosu, lahko modelirala premostitev razkoraka med indirektno in direktno, mikro in makro prakso socialnega dela. Uspehi akcijskega projekta nas spodbujajo k razvijanju takšnih novih oblik bolj in manj neposrednega dela z ljudmi, da bomo z njimi zavzeli še aktivnejši odnos do aktualnega družbenega dogajanja in premagovanja sistemskih ovir za ustvarjanje socialno pravičnejšega okolja. Navdihujoč vir za integrativno, celostno, kompleksno socialno delo, ki premaguje njegov tradicionalni dvojni fokus, vidim v narativnih pristopih. Preden se jim posvetim, želim predlagano združeno perspektivo utemeljiti z nekaj koncepti znanosti o kompleksnosti.

Kompleksni odgovori na kompleksne psihosocialne izzive – združitev dvojnega fokusa v konstruktivni dialoški praksi

Zdi se torej, da smo v našem poklicu še precej daleč od uspešne združitve klasičnega dvojnega fokusa v vsakdanji praksi socialnega dela. Rosen in Livne (1992) sta v raziskavi o zaznavah socialnih delavk glede problemov uporabnikov z vidika osebnih in okoljskih dejavnikov ugotovila občutno večjo strokovno usmerjenost na osebne težave v primerjavi s transakcijskimi problemi, kjer imajo odločilno vlogo vplivi socialnega konteksta. Lindsey (1998), denimo, poroča o tem, da socialni delavci pri sodelovanju z družinami brezdomcev zanemarjajo učinek družbenih dejavnikov, ki so družini bodisi v pomoč bodisi jo ovirajo (npr. pomanjkljivi finančni viri, socialna podpora, podpora pri kemični odvisnosti). Rezultati študije Hong in

Hodge (2009) kažejo, da je socialna pravičnost zelo nejasno opredeljen koncept, ki omogoča različne interpretacije in ga socialni delavci težko prevedejo v akcijo.

Če na ločenost mikro in makro razsežnosti pogledamo z vidika postmoderne epistemologije, ju bomo razumeli kot konstrukcijo izključujočih se nasprotij, vzpostavljenih na podlagi umetno zarisanih meja in hierarhij. Gledano s tega zornega kota, ni nobene (ne logične ne praktične) potrebe, da bi zaradi omenjenega razlikovanja zožili in omejili polje postmoderne prakse socialnega dela (Vodde, Gallant 2002: 440). Tako postmoderna praksa kot tudi izobraževanje za socialno delo se premalo osredotočata na strukturne dejavnike in dajeta izrazito prednost neposrednemu delu z ljudmi brez upoštevanja omenjenih vplivov. Kar potrebujemo za uravnoteženje obeh vidikov v praksi in razredu, je raziskovanje povezanosti konkretnih težav uporabnikov v zatiranih skupinah s strukturnimi izviri njihove zatiranosti pa tudi medsebojno povezovanje uporabnikov, če naj socialne delavke in delavci sodelujemo pri koreniti družbeni spremembi (*ibid.*).

Potrebujemo pa tudi raziskovanje, dopolnjeno refleksijo in obogatene spretnosti strokovnega ravnanja v kontekstu izobraževanja in prakse na področju upravnega administrativnega in socialno-političnega pa tudi aktivističnega delovanja. Tudi ko gre za snovanje vizije nove socialne politike in ustrezne socialne zakonodaje ter za njeno izvrševanje oz. udejanjanje v upravno administrativnih sistemih, omenjene dejavnosti vselej izvajajo konkretni ljudje. In vsako prizadevanje za spremembe obstoječih struktur na makro ravni kljub zelo reguliranim, birokratskim postopkom vedno poteka prek posameznikov in skupin, ki (se) odločajo o odgovoru na posamične izzive. Prepričana sem, da je na sistemskih ravneh, kjer akterji sprejemajo odločitve, ki zadevajo celotno prebivalstvo določene države in njene različne podsisteme, ključno, *kako* spreminjevalci nagovorijo javnost, politike, vplivna omrežja ljudi, ki zastopajo interese konkretnih družbenih skupin. Kako vzpostavijo stik z njimi, se pogajajo o konstrukcijah pomenov tega, o čemer se pogovarjajo. Kako zagotovijo dovolj varen in zaupen odnos med udeleženci, da je mogoč konstruktiven dialog in dialoški procesi postopno vodijo do različnih vrst sporazumov in akcij za uresničitev teh sporazumov.

Vzemimo za analogijo medijsko stroko – upravljanje s konflikti oz. spretnost in umetnost miroljubnega reševanja sporov. Poglavitno merilo njene uspešnosti v konkretnem primeru ni zgolj dosežek razrešujočega skupnega dogovora oz. sprave sprtih strani. Mediacija je uspešna tudi, če sogovorniki razvijejo svoje spretnosti obvladovanja konfliktnih odnosov in so boljše usposobljeni za spoprijemanje z novimi konflikti. Uspešna je, če udeleženci okrepijo svojo socialno moč in so bogatejši za izkušnjo, da je bil v projektu sodelovanja njihov glas spoštovan in upoštevan ter so lahko pripomogli k izidu. Menim, da podobno velja za strokovno ravnanje v kontekstu zelo kompleksnih makro sistemov. Strokovne delavke in delavci v različnih vlogah in položajih, ki jih zavzemajo, od zagovorniških do aktivističnih, nujno potrebujejo dialoške spretnosti za uspešno sodelovanje, ki slej ko prej povzroči tudi uresničitev načrtovanih in v procesu sooblikovanih socialnopolitičnih in drugih ciljev. Ne glede na to, ali je osrednje področje socialnega dela neposredna podpora in pomoč posameznikom, družinam in skupinam ali v manjši oz. večji meri posrednejše delo s skupnostmi in upravno administrativnimi službami ter političnimi in gospodarskimi strukturami, potrebujemo obe perspektivi in spretnosti za raziskovanje, izobraževanje in izvajanje socialnega dela kot konstruktivne dialoške prakse, ki dejavno upošteva vpliv strukturnih dejavnikov na psihosocialne izzive ljudi in razvija kompleksne – individualizirane in kolektivne – rešitve.

Po zgledu Ashbyjevega (1961) zakona o potrebni raznovrstnosti zagovarjam pojmovanje, da lahko samo s kompleksnostjo ustrezno odgovorimo na kompleksnost (Šugman Bohinc 2016 a: 47). To pomeni, da sisteme, ki jih opazujemo, opisujemo, smo z njimi v interakciji oz. komunikaciji, interpretiramo kot kompleksne, raznovrstne in nepredvidljive, namesto da jih trivializiramo in reduciramo na nam razložljive, predvidljive in obvladljive entitete. Poleg tega na njihovo tako interpretirano kompleksnost odgovarjamo s kompleksnostjo, za katero menim, da se bolj kot na pluralnost, ki jo vsiljuje neoliberalistična ideologija sodobnih politik na področju javnega sektorja za socialno varstvo (in zdravstvo, vse bolj pa tudi izobraževanje), nanaša na individualizacijo odgovorov.

Še tako raznovrstne socialnovarstvene storitve in programi so vnaprej predvideni odgovori na socialne stiske posameznikov, družin, skupin, organizacij in skupnosti, ukrojeni po družbenih konstruktih normalnosti in odklonov od nje ter predvidenih poti regulacije teh stisk. Konstrukti, ki se nikoli ne morejo povsem prilegati interpretaciji potreb, težav in želenih sprememb iz perspektive konkretnega kompleksnega sistema in ki večinoma (če sploh kdaj) ne vključujejo možnosti prožnega prilagajanja na spremembe tega sistema v času. In ker tak kompleksen sistem obsega tudi (nelinearne) izmenjave oz. interakcije med člani uporabniškega sistema in sistema pomoči, se moramo odpovedati predstavi o takih konstruktih kot o pomensko enotnih interpretacijah pripadnikov določene strokovne skupnosti. Čeprav je vsaka socialna delavka bolj ali manj uspešno osvojila formalno strokovno definicijo izbranih pojmov, na sebi značilen, individualen način konstruira njihove pomene, ti pa se bolj ali manj rekonstruirajo v procesu dela s partnerji v projektu sodelovanja.

Kaj bi torej pomenilo kompleksno se odzivati na kompleksne sisteme? Naj povzamem. Zame bi to pomenilo predvsem način, kako vzpostavimo, vzdržujemo, razvijamo in končamo procese neposredne ali posredne interakcije z njimi. Pomenilo bi individualizirane, izvirno zasnovane odgovore na posamezni sistem kompleksnosti. To vključuje vzpostavljanje osebnega stika prek raziskovanja sistema (življenjskega sveta, organiziranosti, umeščenosti v druge kompleksne sisteme in njihovih medsebojnih povezanosti, vzorcev delovanja), s katerim smo v interakciji, v dialogu, dogovor o delovnem odnosu (Čačinovič Vogrinčič *et al.* 2005). Pomeni pogajanje in sporazum o temi, ki nas je združila v projektu sodelovanja in o njegovem želenem izidu, o načrtu korakov in kazalnikih udejanjanja do končnega uresničenja dogovorjenega cilja oz. dogovora o koncu partnerskega projekta. Za opisane procese in njihove proizvode so raziskovalci in praktiki razvili več pomensko primerljivih metafor, kot so k rešitvi usmerjeni pristopi (npr. Shazer 1982, 1991), konstruktivni pomagajoči dialogi (npr. Anderson, Goolishian 1988), ponovno pisanje zgodbe in risanje zemljevidov narativne prakse (npr. White in Epston 1990, White 2007, 2011), soustvarjanje (npr. Čačinovič Vogrinčič 2003). V okvir naštetih pristopov sodita sodelovalno poizvedovanje (Anderson, Gurney 1996) in soraziskovanje (Epston 1999).

Zemljevidi narativne prakse s posamezniki, družinami in skupnostmi v prizadevanju za večjo družbeno pravičnost

Narativni pristopi so zarisali napredne prakse socialnega dela, ki je v neposredno sodelovanje z ljudmi vključilo refleksijo o okoljskih (spolnih, kulturnih, političnih, ekonomskih, duhovnih) dejavnikih (gl. npr. Denborough 2014, Freedman, Combs 2009 b, White 2007, 2011), v delo s skupnostmi pa vneslo razsežnosti neposredne sodelovalne narativne prakse⁹ (gl. npr. Abu-Rayyan 2009, Cobb, Yusuf 2011, Cooper 2011, Denborough 2002, 2008, Denborough *et al.* 2008, Freedman, Combs 2009 a, White 2003). V naštetih in drugih delih zapisane narativne prakse sodelovanja s skupnostmi se uporabljajo različni načini ravnanja: kolektivni narativni dokumenti; omogočanje konteksta, v katerem lahko ljudje sodelujejo z izmenjavo sporočil; izvedba definicijskih ritualov ob povabljenih pričah ponovnemu pisanju zgodbe ljudi, ki so se znašli pred psihosocialnimi izzivi; ustvarjanje drevesa življenja, ki lahko spodbudi spominjanje, mobilizacijo virov in ponovno povezovanje v večglasno identitetno mrežo; klub ali tim življenja (npr. povezovanje ljudi, ki imajo izkušnjo zatiranosti in so zaradi svoje težave socialno izključeni, z drugimi, ki imajo podobno izkušnjo zatiranosti); sezname socialne in psihološke odpornosti (npr. pobeg neuspehu ali problematiziranje konstrukta normalnosti); kolektivni narativni časovni poteki; zemljevidi zgodovine; pesmi opore; migracija identitete in risanje zemljevida takšnega življenjskega potovanja (npr. kot odgovor na travmatsko izkušnjo

⁹ Bralka in bralec lahko poišče članke o narativnih konceptih in praksah v reviji *International Journal of Narrative Therapy and Community Work* (<http://dulwichcentre.com.au/publications/international-journal-narrative-therapy>).

nasilja – hude telesne, spolne zlorabe, genocida). Zgodbe, ki ponazarjajo omenjene pristope, prihajajo z vseh celin in iz številnih krajev sveta (Denborough 2008).

White in Epston (1990) sta koncepte pomoči in načine ravnanja, ki sta jih razvijala tudi ob branju Foucaulta in Freira, zgradila prav na kritičnem odnosu do neuravnoteženih razmerij moči in z njimi povezanih družbenih sil, npr. delovanja socialnih diskurzov prek medijev, ki so v lasti kapitalskih elit. Pod njihovim vplivom pripadniki diskriminiranih skupin (označenih npr. glede na spol, spolno usmerjenost, socialno-ekonomski status, izobrazbo, etničnost, kulturo, starost, versko in duhovno opredelitev) ponotranjijo javne diskurze, ki so svojevrstne makro družbene naracije, in konstruirajo skupinske in individualne dominantne pripovedi o sebi. V njih se istovetijo s problemi, s katerimi jih označujejo oz. poimenujejo govorna sporočila, ki jih prav tako ponotranjijo posamezniki, družine, skupine ter lokalne in širše socialne skupnosti, s katerimi so te osebe v transakcijskih odnosih oz. v njih živijo. Pionirja narativnih pristopov sta svoje sodelovanje z ljudmi ustvarjala s kritično občutljivostjo in zaskrbljenostjo zaradi zatiralnih učinkov, ki jih imajo velike zgodbe v prevladujočih javnih načinih govora in kulturne prakse, na to, kar je White poimenoval »lokalna vednost« [local knowledge] oz., po zgledu Freira iz sedemdesetih let, »doživeto izkustvo« [lived experience] (v Vodde, Gallant 2002: 442). Makro naracije današnjega časa, prek katerih si ljudje bolj ali manj uspešno prizadevamo prikrojiti svojo socialno, duševno in telesno podobo, so ob vedno znova preoblečenih idealih normalnosti tudi novi standardi osebno rastoče in izpopolnjene, notranje in navzven integrirane, pristne in »resnične«, spontane, diferencirane, neodvisne, odgovorne, zdrave in tudi po videzu brezčasne ter v naštetih in drugih družbeno zaželenih lastnosti izstopajoče osebe (White 2011: 3–10).

Med osrednje namene raziskovanja poti, ki jih ubirajo narativne prakse, sodita zlasti dva. Prvi je decentralizacija glasu pomagajočega in vpliva tradicionalnega terapevtskega diskurza s postavljanjem glasu strokovnjakovih sogovornikov – njihovih znanj o življenju in spretnosti, kako (pre)živeti – v središče sodelovanja. Drugi je zaveza razvijati nenormativne prakse v različnih kontekstih sodelovanja. Nenormativne so prakse, v katerih ne krepimo in ne reproduciramo cenjenih oblik življenja prevladujoče družbene kulture, vsaj ne na samodejen, samoumeven način (White 2011: 3–4). So konteksti sodelovanja v pogovorih, ki udeležence spodbujajo k preverjanju njihovih osebnih, družinskih, skupinskih pa tudi skupnostnih in širših družbeno-kulturnih naracij in jih vabijo k pisanju teh naracij na novo [*re-storying, re-authoring, re-telling a story of one's story*] (White, Epston 1990: 16–17, White 2007: 75–83).

V pristopih inovativnih narativnih praks ne prepoznavam le prepričljivega udejanjanja v zgodovini socialnega dela težko dosegljive sinteze direktnega in indirektnega dela, združitve psiholoških in socioloških fokusov podpore in pomoči ljudem v psihosocialni stiski ter hkratnega aktivnega zavzemanja za socialnopolitične spremembe. Narativne pristope prežema socialnokonstrukcionistični odnos, ki presega radovedno, spoštljivo, etično izjemno tankočutno sodelovanje s posamezniki, družinami in skupnostmi v soustvarjanju potrebnih okoliščin za pisanje alternativnih življenjskih zgodb. Gre za odnos narativnih praktikov in raziskovalcev do sebe in tega, kako naše lastne življenjske, strokovne in znanstvene naracije odzvanjajo v dominantnih zgodbah kulture, ki smo jo ponotranjili in katere norme, če jih namerno ne preiskujemo, nekritično vnašamo v projekte sodelovanja z ljudmi. Presojanje in discipliniranje sebe in drugih na podlagi norm prevladujoče kulture je osrednja dejavnost sodobnih operacij moči (White 2011: 10). Eno od temeljnih vprašanj, ki si jih moramo iz dneva v dan postavljati strokovnjakinje in raziskovalke na področju tako intenzivnega sodelovanja z ljudmi, kot to počnemo v socialnem delu, je, ali s svojimi ravnanji pripomoremo k reprodukciji obstoječih razmerij moči in dominantnih družbenih pripovedi ali postavljamo gradnike za razvoj alternativnih zgodb. Postavljamo si še druga vprašanja (Denborough 2008): kako lahko s svojim delom pripomoremo tako k reševanju psihosocialnih težav posameznikov, družin in skupin kot tudi k socialnemu gibanju na ravni lokalne skupnosti ali celo v globalnem kontekstu? Kako lahko z ukvarjanjem z življenjskimi zgodbami svojih sogovornikov pripomoremo k ustvarjanju nove različice človeške kulture? Lahko presežemo dihotomijo individualizma in kolektivizma, osebne in družbenega?

Življenje v raznovrstnosti

Internacionalizacija in globalizacija sta dejavnika in proizvoda sodobnih življenjskih potekov in pretokov na različnih področjih bivanja in razumevanja. Na obzorju verjetnih vzorcev organiziranosti družbe v večjem delu sveta bližnje prihodnosti so transnacionalnost (svetovno državljanstvo, kozmopolitanstvo), transkulturalnost, neposredne oblike demokracije in druge oblike sožitja na načine, ki presejajo prevladujoče obstoječe navade. Aktualni javni (npr. politični, strokovni) diskurzi o socialni pravičnosti, večkulturalnosti in večkulturalnosti, raznovrstnosti [*diversity*], lokalnem in globalnem (glokalnem), aktivni udeležbi, človekovih (otrokovih) pravicah in drugih globalnih standardih v socialnem delu so pri marsikom, ki kritično razmišlja, predmet burnih razprav, problematiziranja samoumevnosti predpostavk, na katerih so zgrajeni. Ob vse večji diverzifikaciji sodobne družbe na kulturno in drugo raznovrstnost ne moremo več gledati kot na nekaj, kar manjšine prinašajo v obstoječe okolje večine, ki ob manjši ali večji »toleranci« razlikosti ostaja nespremenjena, manjšinska kultura pa se v večinsko bolj ali manj uspešno asimilira ali pa integrira. Ob sedanjih projekcijah demografskih potekov kaže, da bo prav različnost prevladujoči tok družbenega življenja v bližnji prihodnosti. Življenje z različnostjo postopno nadomešča življenje v različnosti (Antonsich 2015: 1) oz. bo različnost postala sopomenka za socialno življenje. V tako razumljenem kontekstu se neravnovesje moči, v katerem elitni krogi oz. dominantne skupine in skupnosti zavzemajo položaj tistih, ki imajo nadzor nad temi, do katerih so strpni, reorganizira v drugačno porazdelitev vpliva in nove oblike upravljanja z raznovrstnimi družbami (*ibid.*).

Cantle (v okviru razprave, ki jo je objavil Antonsich 2015: 2–3) poudarja, da neustrezno povezujemo oz. zamenjujemo multikulturalne družbe za multikulturalne politike in opozarja, da te neuspešno odgovarjajo na v temelju spremenjeno dinamiko različnosti ter individualnih in kolektivnih identitet v današnjem svetu. Ta je bistveno drugačen tudi na račun učinkov spleta, družbenih omrežij in virtualnih povezav, tega pa teoretiki multikulturalnosti doslej niso upoštevali (*op. cit.*: 5). Po številnih uspehih v preteklosti so neprilagodljive multikulturalne politike, razvrednotene v očeh javnosti, skoraj v celoti izginile iz aktualnega političnega diskurza in zanimanja ter podpore volivcev. Ob osredotočenosti zgolj na pravice in pozitivne akcije ter protidiskriminatorsko zakonodajo smo se pozabili posvetiti vprašanju, »[...] kako bodo ljudje živeli z različnostjo v družbi, v kateri se ta različnost stalno redefinira« (*op. cit.*: 3). Šele v zadnjem času znova oživlja zanimanje za šest desetletij staro Allportovo¹⁰ teorijo stika kot najučinkovitejšega sredstva proti predsodkom do kakršnekoli drugosti oz. proti strahovom pred drugimi in hkrati kot dejavnika, ki spodbuja harmonijo v skupini. Teoretiki multikulturalnosti se večinoma niso premaknili od opredelitve (kulturalne) različnosti iz šestdesetih in sedemdesetih let 20. stoletja, utemeljene na ciljnih in nalogah dominantne rase in razreda, in so zanemarili ali spregledali številne druge oblike različnosti (spol, oviranost oz. posebne potrebe, spolna usmerjenost, duševno zdravje, starost, verske in druge razlike, medgeneracijski konflikti) (*ibid.*). Nekateri sodobni avtorji so še posebej kritični do sociologov, ki so zanemarili pomen kulturnega srečevanja oz. neposrednega stika v povezavi z multikulturalnostjo (*op. cit.*: 5). Novejše, tudi mednarodne, raziskave javnega mnenja¹¹ kažejo, da se pomembno povečuje delež ljudi, ki svoje identitete ne opredeljujejo več po tradicionalnih merilih starosti, narodnosti, spola, razreda in etničnosti, temveč se jih vse več opredeljuje za državljane sveta in se enačijo z vidiki, kot so regija in lokalno mesto, kjer živijo, trgovske znamke, prijateljstva in družbena omrežja (*op. cit.*: 7). Svetovljanska identiteta ni več razumljena v terminih trdne, nespremenljive samoopredelitve, temveč kot interpretativni sistem, ki se v odgovor na različne dejavnike vedno znova lahko reorganizira oz. spremeni. Avtor predlaga, da namesto o multikulturalnosti govorimo o *interkulturalnosti*.

Raziskava Walls (2009) o ustreznosti usposobljenosti 150 dodiplomskih študentk in študentov socialnega dela (v dveh višjih šolah v podeželskem Arkansasu, kjer je v eni tradicionalno pre-

¹⁰ Psiholog Gordon Allport je leta 1954 objavil svoje znamenito delo *The nature of prejudice*.

¹¹ Cantle med drugim navaja World Opinion Poll (2008) s podatki, dostopnimi na http://worldpublicopinion.org/pipa/articles/views_on_countriesregions_bt/608.php?lb=brglm&pnt=608&nid=6id.

vladovala temnopolta, v drugi pa belopolta študentska populacija) za večkulturno kompetentno prakso je dala zanimive rezultate. Podobno raziskavo bi bilo smiselno opraviti tudi za Slovenijo. Pregled relevantne literature kaže, da ameriški študijski programi socialnega dela vključujejo veliko učnih vsebin, ki se nanašajo na različnost in so povezane s poznavanjem diskriminacije ljudi na podlagi rase, etničnosti, zmožnosti, starosti in spola. Že drugi raziskovalci so ugotovili, da bi takšna merila znanja lahko bila manj ohlapno definirana (Roberts, Smith 2002, Walls 2009: 142) in bolj razvidno integrirana v celotni predmetnik socialnega dela (Garcia, Van Soest 1997, Walls 2009: 142), zelo malo empiričnih študij pa je preučevalo dejansko multikulturno kompetentnost dodiplomskih študentk, katerih predmetnik je vseboval navodila za delo s kulturno raznovrstno populacijo. Med kompleksnimi rezultati kvantitativne raziskave, izvedene leta 2002, izstopa razumevanje, da študentke na dodiplomskem študiju sicer postanejo kulturno občutljive, vendar to ne zadošča za razvoj multikulturne kompetentnosti (Walls 2009: 152–155). K ugotovljenemu stanju lahko pripomorejo različni dejavniki, med njimi premajhna refleksija oz. razumevanje lastne kulture pri učiteljih socialnega dela. To je pogoj za njihovo pripravljenost zavedati se lastne etnične dediščine, vrednot, prepričan in pričakovan ter s tem povezanega vednja v odnosu do pripadnikov lastne in drugih kultur. Rasa, etničnost in spol študentov v raziskavi niso vplivali na raven njihove ocenjene večkulturne kompetentnosti. Avtorica meni, da je eden od »[...] pogostih učinkov življenja v večkulturni družbi razvoj kulturnih stereotipov in pristranosti, ki postanejo del posameznikovih nepreverjenih predpostavk o resničnosti drugih« (op. cit.: 156). Pomembno je, da postanemo izobraževalci občutljivi za takšne razsežnosti bivanja v družbi različnosti, za katero na kolektivni ravni še nismo razvili ustreznih novih vzorcev razumevanja, čustvenega odzivanja in odnosnega vednja, a bodo morda odločilni za prihodnost človeštva. Omogočanje neposredne dialoške izkušnje oz. stika z ljudmi z različnimi kulturnimi (tudi medkulturnimi in transkulturnimi oz. svetovljanskimi) ozadji po mojem mnenju zahteva večkrat poudarjene dialoške spretnosti, ki so del temeljne kompetentnosti socialne delavke oz. delavca. Na izbirnem področju psihosocialne podpore in pomoči v dodiplomskem programu socialnega dela na naši Fakulteti za socialno delo že leta poudarjamo pomen prav teh spretnosti in ustvarjamo varne učne prostore za urjenje praktičnih kompetenc študentk in študentov za vzpostavljanje osebnega stika in delovnega odnosa v projektu sodelovanja. Eden od študijskih vrhuncev je vsakoletni dogodek, v katerem demonstrirajo svoje dialoško ravnanje ob superviziji v živo v krogu manjše skupine sošolk in sošolcev ter učiteljic, refleksija o opravljenem delu pa poteka v različnih učnih kontekstih.

Strokovno delo, ki se omejuje zgolj na neposredno delo s posamezniki, družinami in skupinami, ne ustreza mednarodni opredelitvi socialnega dela (glej zadnjo, t. i. globalno opredelitev socialnega dela, ki sta jo sprejela Mednarodno združenje šol za socialno delo IASSW in Mednarodna zveza socialnih delavk in delavcev IFSW¹² leta 2014¹³) in socialne delavke in delavce zavezuje k aktivnemu prizadevanju za družbene spremembe in razvoj, socialno povezanost, krepitev moči in osvoboditev. Osrednjega pomena so načela in vrednote, kot so družbena pravičnost, človekove pravice, skupna odgovornost in spoštovanje različnosti. Izstopajoča posebnost socialnega dela v primerjavi s sorodnimi poklici podpore in pomoči (npr. psihologija, psihoterapija) na eni ter sorodnimi družbenokritičnimi in za družbene spremembe zavzetimi poklici na drugi strani (npr. sociologija) je prav razumevanje oz. upoštevanje uporabniškega sistema kot umeščene v številne druge, vzajemno prepletajoče se in soodvisne kompleksne sisteme njegovega socialnega okolja. Neogibna povezanost direktne in indirektna prakse uteleša srce prakse socialnega dela, zato je odločilno, da imajo naši strokovnjaki kompetence za sodelovanje tako s posamezniki, družinami in skupinami kot z organizacijami, socialnimi skupnostmi in političnimi strukturami (Netting *et al.* 2012: 8), in to na način, ki pripomore k razvoju družbenih sprememb za socialno pravičnejši svet. Osebni problemi so vedno tudi družbeni (Mesec 2003: 267).

¹² International Federation of Social Workers (IFSW).

¹³ Opredelitev je objavljena na <http://www.iassw-aiets.org/global-definition-of-social-work-review-of-the-global-definition/>.

Odnos med individualnim in socialnim – med težavami posameznika in družbenimi problemi – tudi v sociologiji velja za osrednjo temo, sprava med obema razsežnostma pa je ključna za razvoj enotnega razumevanja človekove lastne, avtonomne dejavnosti in vpliva ter kolektivnega delovanja (Vodde, Gallant 2002: 439–440). Zanašanje zgolj na en vidik interakcijske oz. transakcijske narave odnosa med osebo in njenim okoljem neogibno pomeni razdrobljen pogled, ki ne ustreza takšni odnosni kompleksnosti. Pretirano poudarjanje direktne prakse s posamezniki, družinami in skupinami lahko ustvari skupek mnogokratnih konkretnih, empiričnih opisov brez potrebne abstraktne, splošne konceptualizacije. Enostranska usmerjenost na družbene strukture in ustanove, značilna za sociološko analiziranje in razumevanje, pa lahko proizvede izrazito nepreverljivo in abstraktno teoretiziranje (*op. cit.*: 440), ko vedenje posameznikov in človeških združb pojasnjujemo zgolj ali predvsem z družbenostrukturalnimi vplivi (Kondrat 2002: 436). Klasični družbeni teoretiki, npr. Durkheim, Marx in Parsons (po Kondrat prav tam), so v svojih makrosocialnih teorijah razumeli družbene strukture in ustanove v luči socialnih pravil in vzorcev, ki so jim – v duhu znanosti tistega časa – pripisovali zunanjo objektivno vrednost in vpliv na posameznikovo vedênje, namene in pomene (Kondrat prav tam). Druga skupina klasičnih socioloških mislecev, kot so Garfinkel, Cicourel in Schutz (po Kondrat prav tam), se je v odgovarjanju na vprašanje odnosa med individualnim in socialnim oprla na Webrovo opredelitev sociologije. Njena vloga naj bi bila predvsem raziskovati konstrukcije medosebnih družbenih resničnosti in razumeti mikro dinamiko človeškega vedênja in socialne akcije. Kot je v svojih kritičnih analizah že v osemdesetih letih 20. stoletja ugotavljal Giddens (1984), so sociologi v svojem preučevanju zanemarjali tako učinke socialnih struktur in institucionalnih ovir na individualne razsežnosti izgradnje družbenih svetov kot tudi načine, kako vsakdanje človeške interakcije vplivajo na oblikovanje širših strukturalnih okoliščin.

Mesec (2003: 261) se pridružuje tistim strokovnjakom, ki zgolj v direktni praksi vidijo osrednjo razsežnost socialnega dela, specifično za našo znanost in stroko v primerjavi z drugimi in povsem neprimerno poimenovano kot »majhno«, po vrednosti hierarhično »nižje« umeščeno delovanje (*op. cit.*: 265). Navaja Lüssijevo delo (1991), v katerem avtor zagovarja socialno delo kot kompleksno, večdimenzionalno, vzporedno na več ravneh potekajoče »delo na posameznem socialnem problemskem primeru« (v Mesec 2003: 261). V konkretnem primeru lahko sodelujejo različni udeleženi akterji, od posameznikov in družin do članov skupin, predstavnikov organizacij, skupnosti in širših družbeno političnih ter upravno administrativnih sistemov in strokovnjaki potrebujejo specifična znanja in spretnosti za vzpostavljanje stika in delovnega odnosa, ko gre za posameznega uporabnika ali, denimo, za konkretno administrativno službo oz. določeno politiko. Tako razumljeno socialno delo redefinira tradicionalno pojmovanje direktne prakse kot ostro ločene od indirektna in jo kot prečno (transverzalno) razsežnost, ki se razprostira na kontinuumu od večje k manjši neposrednosti sodelovanja med akterji, umesti v model vgrajenosti kompleksnih sistemov (Šugman Bohinc 2016 b: 117).

Sklep

Na koncu bi rada znova poudarila zavezanost narativno, dialoško usmerjenih izobraževalcev, raziskovalcev in praktikov, ki »živijo« epistemologijo socialnega konstrukcionizma, k nenehnemu spraševanju o sebi. Opisani odnos nas z vsako novo interakcijo s kompleksnimi človeškimi sistemi postavlja v položaj negotovosti, nevednosti. V tej zgodbi ni mesta, ki ga, potem ko ga zasedemo, lahko trajno obdržimo. Še tako etično plemenit in teoretsko utemeljen koncept ne zagotavlja želenih posledic uporabe v medosebni komunikaciji. Pojmi, kot so večkulturalnost in večkulturalnost, državljanstvo, participacija in človekove (otrokove) pravice, dragoceni plodovi stoletij in desetletij družbene evolucije, niso trofeje v varno zaklenjenih zastekljenih omarah, postavljene na ogled kot spomenik doseženemu civilizacijskemu razvoju. So nujni, a nikakor ne zadostni pogoj za njihovo udejanjanje. To je vselej rezultat procesov, v katerih udeleženi akterji – strokovnjaki in znanstveniki ter ljudje z različnimi psihosocialnimi izzivi,

oboji v različnih interakcijskih sistemih – sodelujemo v dialogu. Iste metafore – z bolj ali manj podobnimi pomenskimi konstrukcijami – ljudje v kulturno, etnično, ekonomsko, politično, versko različnih družbenih okoljih različno uporabimo v konkretnih odnosih z drugimi, ki tem prisposodobam pripišejo pomen. In če želimo izvedeti, kako so nas drugi razumeli, nujno potrebujemo njihovo povratno informacijo, da se lahko kolikor toliko uglasimo, sporazumemo, opisani procesi pa morajo ostati odprti za nadaljnje postopke dogovarjanja na načine, ki upoštevajo vgrajenost kompleksnih sistemov v druge sisteme.

Tako perspektiva neposrednega sodelovanja s posamezniki, družinami in skupinami kot perspektiva posrednejšega dela s skupnostmi in najbolj posrednega socialnopolitičnega dela – če so med seboj ločene – vodijo do redukcije kompleksnosti vedénja sistemov, ki jih preučujemo oziroma z njimi sodelujemo, in omejijo možnosti za spodbujanje zelenih sprememb vzorcev njihovega delovanja. Če naj raziskujemo pogoje za samoorganizacijo ali celo ustvarjamo razmere, ugodne za sprožanje reorganizacije konkretnega sistema, ga moramo opazovati z vidika njegovih podsistemov (sestavin) in njihovih medsebojnih interakcij pa tudi v kontekstu širših sistemov, v katere je vgrajen. Socialno izključeni, ovirani, ekonomsko ali drugače deprivilegirani posameznik je vedno del družinskega sistema in skupnosti, ta pa je umeščena v konkreten družbeno kulturni, ekonomski, upravno administrativni in politični kontekst. Med naštetimi sistemi na različnih ravneh velikosti in kompleksnosti potekajo vzajemne izmenjave, ki se krepijo ali slabijo s povratnimi zankami. Akcijsko raziskavo *Soustvarjanje pomoči družinam v skupnosti* lahko uporabimo kot podlago za socialno delo, v katerem združujemo raziskovanje, prakso in aktivno prizadevanje za družbeno pravičnejši svet. Čeprav projekta nismo zasnovali kot aktivističnega gibanja, smo si prizadevali ustvariti in preizkusiti model socialnega dela, ki prerašča razdvajanje teorije in prakse, direktne in indirektno, mikro in makro, se pravi na posameznika (družino, skupino) in družbo (skupnost in druge, tudi socialnopolitične in upravno administrativne sisteme). Model je vabilo vsem udeležencem prakse, izobraževanja in raziskovanja v socialnem delu, da premostimo tradicionalne razkorake, dvojne fokuse našega poklica, dekonstruiramo dvojne standarde globalnega socialnega dela in zarišemo zemljevide narativnih, dialoških praks sodelovanja, da bi ustvarili družbeno pravičnejši svet.

Viri

- Abu-Rayyan, N. M. (2009), Seasons of life: ex-detainees reclaiming their lives. *International Journal of Narrative Therapy and Community Work*, 2: 24–40.
- Anderson, H., Goolishian, H. (1988), Human systems as linguistic systems: preliminary and evolving ideas about the implications for clinical theory. *Family Process*, 27, 4: 371–393.
- Anderson, H., Burney, J. P. (1996), Collaborative inquiry: a postmodern approach to organizational consultation. *Human Systems: The Journal of Systemic Consultation and Management*, 7, 2–3: 171–188.
- Antonsich, M. (2015), Interculturalism versus multiculturalism – the Cattle-Modood debate. *Ethnicities*, 0, 0: 1–24.
- Appel Nissen, M. (2014), In search for a sociology of social problems for social work. *Qualitative Social Work*, 13, 4: 555–570.
- Armstrong, E. M. (2014), Shared subjects, divergent epistemologies: sociology, social work, and social problems scholarship. *Qualitative Social Work*, 13, 6: 757–765.
- Ashby, R. (1961), *An introduction to cybernetics*. London: Chapman and Hall Ltd.
- Berger, P. (1963), *Invitation to sociology: a humanistic perspective*. New York: Anchor.
- Cobb, S., Yusuf, S. (2011), Narrative approach to peacemaking in Somalia. V: Allen Nan, S., Mampilly, Z. C., Bartoli, A., *Peacemaking: from practice to theory*. Santa Barbara, CA: Praeger Security International (328–343).
- Cooper, S. J. (2011), Narrative community practice: neighbouring communities re-visited. *Journal of Systemic Therapies*, 30, 3: 12–25.
- Čačinovič Vogrinčič, G. (2003), Jezik socialnega dela. *Socialno delo*, 42, 4/5: 199–203.

- Čačinovič Vogrinčič, G., Kobal, L., Mešl, N., Možina, M. (2005), *Vzpostavljanje delovnega odnosa in osebnega stika*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Daniel, C. L. (2008), From liberal pluralism to critical multiculturalism: the need for a paradigm shift in multicultural education for social work practice in the United States. *Journal of Progressive Human Services*, 19, 1: 19–38.
- Denborough, D. (2002), Community song writing and narrative practice. *Clinical Psychology*, 17: 17–24.
- (2008), *Collective narrative practice: responding to individuals, groups and communities who have experienced trauma*. Adelaide, Australia: Dulwich Centre Publications.
- (2014), *Retelling the stories of our lives: everyday narrative therapy to draw inspiration and transform experience*, New York, London: W. W. Norton & Company (Kindle edition).
- Denborough, D., Freedman, J., White, C. (2008), *Strengthening resistance: the use of narrative practices in working with genocide survivors*. Adelaide, Australia: Dulwich Centre Foundation.
- Ferguson, I., Woodward, R., (2009), *Radical social work in practice: making a difference*. Bristol, Portland: The Policy Press.
- Fook, J. (2008), *Social work: critical theory and practice*. Los Angeles, London, New Delhi: Sage Publications Ltd.
- Freedman, J., Combs, G. (2009 a), Narrative ideas for consulting with communities and organizations: ripples from the gatherings. *Family Process*, 48, 3: 347–362.
- (2009 b), *Narativna terapija: socijalna konstrukcija omiljenih stvarnosti*. Novi Sad: Psihopolis institut.
- Garcia, B., Van Soest, D. (1997), Changing perceptions of diversity and oppression: MSW students discuss the effects of a required course. *Journal of Social Work Education*, 33, 1: 119–129.
- Giddens, A. (1984), *The constitution of society*. Oxford, England: Polity Press.
- Gray, M., Webb, S. A. (2008), The myth of global social work: double standards and the local-global divide. *Journal of Progressive Human Services*, 19, 1: 61–66.
- Hong, P. Y. P., Hodge, D. R. (2009), Understanding social justice in social work: a content analysis of course syllabi. *Families in Society*, 90, 2: 212–219.
- Kodele, T., Mešl, N. (ur.) (2016), *Družine s številnimi izzivi: soustvarjanje pomoči v skupnosti*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Kondrat, M. E. (2002), Actor-centered social work: revisioning »person-in-environment« through a critical theory lens. *Social Work*, 47, 4: 435–448.
- Lindsey, E. W. (1998). *Service providers' perception of factors that help or hinder homeless families*. *Families in Society*, 79, 2: 160–172.
- Lüssi, P. (1991), *Systemische Sozialarbeit: Praktisches Lehrbuch der Sozialberatung*. Bern, Stuttgart: Verlag Paul Haupt.
- Mesec, B. (2003), Mikro, mezo, makro: ekspanzija, integracija in specifičnost socialnega dela. *Socialno delo*, 42, 4–5: 259–270.
- Netting, E. F., Kettner, P. M., McMurtry, S. L., Thomas, L. M. (2012), *Social work macro practice*. Boston, MA: Pearson Education (1–31).
- Nylund, D. (2006), Critical multiculturalism, whiteness, and social work: towards a more radical view of cultural competence. *Journal of Progressive Human Services*, 17, 2: 27–42.
- Parker, G., Ali, S., Ringell, K., McKay, M. (2014), Bi-directional exchange: the cornerstone of globally focused social work. *Global Social Welfare*, 1, 1: 1–8.
- Pitt, B. A. (2010), What is sociology's contribution beyond the humanities and other social sciences? Symposium: Peter Berger's achievement in social science. *Sociology*, 47, 3: 186–192.
- Roberts, T. L., Smith, L. A. (2002), The illusion of inclusion: analysis of approaches to diversity within predominantly white schools of social work. *Journal of Teaching in Social Work*, 22, 3–4: 198–207.
- Rosen, A., Livne, S. (1992), Personal versus environmental emphases in social workers' perceptions of client problems. *Social Service Review*, 66, 1: 85–96.
- Shazer, S. de (1982), *Patterns of brief family therapy: an ecosystemic approach*. New York, London: The Guilford Press.
- (1991), *Putting difference to work*. New York, London: W. W. Norton & Company.
- Šugman Bohinc, L. (2011), Sinergetika soustvarjanja učenja in pomoči v šoli. V: Šugman Bohinc, L. (ur.),

- Učenci z učnimi težavami, Izvirni delovni projekt pomoči.* Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (36–79).
- (2013), Sinergetika učenja in pomoči v šoli. V: Kodele, T., Mešl, N. (ur.), *Otrokov glas v procesu učenja in pomoči: priručnik za vrtce, šole in starše.* Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo (98–135).
 - (2016 a), Social work – the science, profession and art of complex dealing with complexity. V: Mešl, N., Kodele, T. (ur.), *Co-creating processes of help: collaboration with families in the community.* Ljubljana: Faculty of Social Work, University of Ljubljana (41–63).
 - (2016 b), Sinergetični sodelovalni model socialnega dela z družino v skupnosti v družbi. V: Kodele, T., Mešl, N. (ur.), *Družine s številnimi izzivi: soustvarjanje pomoči v skupnosti.* Ljubljana: Fakulteta za socialno delo Univerze v Ljubljani (114–133).
- Vodde, R., Gallant, J. P. (2002), Bridging the gap between micro and macro practice: large scale change and a unified model of narrative-deconstructive practice. *Journal of Social Work Education*, 38, 3: 439–458.
- Walls, P. (2009), Multicultural competence: are BSW students adequately prepared? *The Journal of Baccalaureate Social Work*, 14, 2: 141–159.
- White, M. (2003) Narrative practice and community assignments. *International Journal of Narrative Therapy and Community Work*, 2003, 2: 17–55.
- (2007), *Maps of narrative practice.* New York, London: W. W. Norton & Company.
 - (2011). *Narrative practice: continuing the conversations.* New York, London: W. W. Norton & Company.
- White, M., Epston, D. (1990), *Narrative means to therapeutic ends.* New York, London: W. W. Norton & Company.